

“גלימה צנועה” – החינוך המשפטי החרדי בהיבט מגדרי

חיה גרשוני ורבקה לרנר*

מבוא

הזינוק במספרם של בוגרי הפקולטות למשפטים בישראל, ועימו גם הגברת המשפטיזציה הישראלית והרגולציה בהסדרת מקצוע המשפטים, מוסבר באמצעות כניסתן של המכללות הפרטיות לשוק ההכשרה המשפטית. המכללות פתחו דלת לאוכלוסיות שהיו מודרות ממקצוע המשפטים, כמו עולים חדשים, מיעוטים תרבותיים ותושבי פריפריה.¹ באיחור של שנים אחדות הצטרפו לאותה הצפה גם המכללות שהנגישו את מקצוע המשפטים לאוכלוסייה החרדית, ובראשן הקמפוס החרדי של הקריה האקדמית אונו, שהוקם בשנת 2002 והציע לימודי משפטים בהפרדה מגדרית ובהתאמה תרבותית. המכללה הציעה לסטודנט החרדי התאמות ייחודיות, בין השאר – לימודים בהפרדה מגדרית, סביבת לימודים ופעילות סטודנטיאליה ההולמות את אורח החיים החרדי, מבנה שנת לימודים המתחשב במעגל השנה היהודי ועוד. דרישות הסף המצומצמות תואמות אף הן לצרכיה של האוכלוסייה החרדית שבה תוכני לימודי החובה בחינוך היסודי שונים באופן מהותי מכלל החברה בישראל, כפרט במסגרות הלימוד לבנים.²

לדעת כותבות מאמר זה, השוני בתוכני לימודי החובה בין בנות לבנים במסגרות החינוך החרדיות, בעיקר בתוכני המשפט התלמודי ובאופי החשיבה, מייצר את ההבחנה המרכזית בין קבוצת הנשים לקבוצת הגברים, שוני הבא לידי ביטוי גם בלימודי המשפטים. הבחנה זו משרתת דווקא את קבוצת הגברים,³ ומוכילה בסופו של יום להגדלת הפערים בין נשים לגברים בוגרי הפקולטות למשפטים מתוך החברה החרדית. באופן פרדוקסלי, הלימודים האקדמיים בכלל ולימודי המשפטים כפרט שאמורים היו לפרוץ דרך ולצמצם פערים מגדריים – הביאו להגדלת הפערים ולאפליה ניכרת בין נשים לגברים בתוך המגזר, שצלחו את אותו מסלול עצמו והצטרפו לפרופסיה המשפטית. במאמר זה לא נרחיב בשאלת הפרדה מגדרית בלימודים אקדמיים, נושא המצוי בלב פולמוס משפטי ואקדמי מתמשך,⁴ אלא נתרכז בטענתנו כי לימודי משפטים בהפרדה מגדרית פותחים אפשרויות בפני סטודנטים חרדים המשתלבים, תודות לכך, בעולם העשייה השתלבות התורמת לחברה בכללותה.⁵ עם זאת, יש לערוך התאמות נוספות על מנת למקסם את התועלות שתפקנה הנשים בשלב החינוך המשפטי, ואף בשלבים מאוחרים יותר – כשחקניות בשוק עריכת הדין.

* הכותבות מבקשות להביע את הערכתן לקמפוס החרדי של הקריה האקדמית אונו, שם למדו לקראת התואר הראשון במשפטים. ומודות על הערות ההנהלה האקדמית למאמר זה. יצוין כי בעקבות קריאת טיוטת המאמר שנשלחה לקריה האקדמית, נענתה זו לאתגר העולה ממנו, והיא עומדת לשלב קורס ייעודי שתכליתו הענקת כלים לחשיבה ביקורתית לבוגרותיו.

א. מריטוקרטיה באמצעות לימודי משפטים – החלום ושברו

לימודים אקדמיים מוצגים כמערכת מריטוקרטית שאינה מתחשבת במאפייני התלמיד ומבקשת לבשר על הזדמנות שווה לכל לומד בעל כישרון המשקיע מאמצים בלימודיו,⁶ אלא ש"הגזענות של האינטליגנציה", כפי שכינה אותה בורדייה, ממשיכה לשעתק ולהעצים את הריבוד החברתי, באמצעות מדידת האינטליגנציה בכלים המייצרים עדיפות לתלמידים שהגיעו מרקע תרבותי הנחשב מועדף, ואין בה בשורה של ממש לאלו המעוניינים לשבור חסמים חברתיים באמצעות הלמידה.⁷ דנקן קנדי, במאמרו המתורגם בכתב עת זה, מתאר כיצד בתי הספר למשפטים משעתקים את הריבוד החברתי ואף מנציחים באופן שיטתי את היררכיית המעמדות.⁸

נטע זיו, תמיר קריכלי-כץ ואיסי רוזן-צבי, במאמרם בכתב עת זה, מצאו כי כמו מקצועות אחרים, גם מקצוע המשפטים בישראל לא יצר את הניעות המיוחלת. שיעתוק הריבוד החברתי מאפיין אף את התרבות המקובלת בקרב עורכי הדין הפועלים בשוק. כך בשכר, כך ביוקרת מקום העבודה, וכך גם בכל הקשור לפערים המגדריים.⁹

ברומה ללימודי המשפטים המיועדים למגזר הרחב, אף מסלולי הלימוד למשפטים, המכוונים לחברה החרדית, מתאפיינים בשעתוק היררכיה מעמדית, בריבוד חברתי ובהעמקת הפערים הקיימים בין גברים לנשים.

לדעת כותבות המאמר, במסווה של פעולות לעידוד השתלבות תעסוקתית וניסיונות למיגור העוני במגזר החרדי, וייתכן שאף מבלי דעת, המערכת המדינתית ומוסדות ההכשרה המשפטית עושים יד אחת לשימור אפליה והדרה מגדרית בתוככי הסקטור החרדי. מגמה זו באה לידי ביטוי בהשכלה הגבוהה בכללותה בקרב הציבור החרדי, אולם מתחדדת בעיקר במסגרת ההשכלה המשפטית. אפליה זו, מקורה, בין השאר, בחסמים העומדים בפני תלמידי משפטים בני החברה החרדית, ובפרט נוכח החסמים הייחודיים הניצבים בפני קבוצת הנשים הלומדות משפטים. ברשימת החסמים ניתן למנות את החסם התרבותי ואת החסם הנגזר מהבדלים בחינוך החרדי בין גברים המתחנכים כמעצבי משפט לנשים כצורכות משפט. בסופו של המאמר נעסוק בתפקידה של המדינה בהעמקת הפערים המגדריים בחברה החרדית באמצעות עידוד השכלה גבוהה לגברים חרדים בלבד.

ב. לימודי משפטים בחברה החרדית – חסמים ייחודיים

רינת חורי זיהתה כמה מאפיינים מרכזיים בקרב נשים חרדיות המבקשות לעסוק בתחום המשפטים. חסמים אלו, לדעתנו, אינם בעלי אופי מגדרי, וככל הנראה עומדים בדרכם של גברים ונשים כאחד, המבקשים להשתלב בלימודי המשפטים. חורי מציגה תיאורים של סטודנטים שהצניעו את עובדת לימודיהם מתוך חשש משכנים ומתגובת מוסדות החינוך של ילדיהם. זאת לצד החשיפה לתכנים שלא הורגלו בהם ומורכבות המפגש בין ההלכה היהודית לערכאות המדינתיות. אל מול חסמים אלו מתמודדים לכאורה נשים וגברים במידה שווה, בהיותם נגזרים מהלכה המחייבת נשים וגברים כאחד ומתרכותם המשותפת. עם זאת, כפי שיתואר בהמשך, לרוב, הנשים תגלינה זהירות רבה יותר מפני הפרת הכללים, ולפיכך ייתכן שגם כאשר החסמים משותפים לכלל הסטודנטים החרדים לומדי המשפטים – קבוצת הנשים תחוה מתח עמוק יותר.

ג. חסמים ייחודיים לנשים חרדיות בהשתלבות בלימודי משפטים

חלומה של צעירה חרדית הפונה ללימודים אקדמיים, ובפרט ללימודי משפטים, הוא לרכוש מקצוע בעל פוטנציאל השתכרות מכובד, הטומן בחובו גם סטטוס גבוה ואפשרויות מגוונות למסלול קריירה

עיוור-מגדרית, הנבדל בכך מהמסלול התעסוקתי של מרבית חברותיה. אולם הדרך אל הגלימה רוויה קשיים. חלקם, כאמור, אינם מבחינים בין נשים לגברים, ואחרים משפיעים בעיקר על קבוצת הנשים. נבקש להתייחס לשני חסמים – החסם התרבותי הנגזר מחלוקת התפקידים המגדרית ומהציפיות השונות משני המינים, והחסם החינוכי הנובע מהשוני בחינוכם של גברים ונשים, כאשר גברים מתחנכים כמעצבי משפט ונשים כצורכות משפט.

ד. החסם התרבותי וביטויו במסלול ההכשרה המשפטית בחברה החרדית

בשנת 2002 נפתחה, כאמור, תוכנית לימודי המשפטים הראשונה המיועדת לכני המגזר החרדי. ניתן לזהות את הפער המגדרי כבר בפנייה השונה למועמדים ללימודים. ברף הבית של הקמפוס החרדי של הקריה האקדמית אונו הפונה למועמדים פוטנציאליים, נכתב כי הלימודים בקמפוס החרדי מותאמים לאוכלוסייה החרדית. הכיצי? ובכן, בוגרות הקמפוס “מטפחות את חיי המשפחה” באמצעות הקריירה שרכשו, ובוגריו הגברים “משלבים תורה ועבודה”.¹⁰ כלומר, הנשים אמורות להמשיך באמצעות לימודיהן את תפקידן המסורתי, כמי שנוטלות את עול הפרנסה ומטפחות את ביתן, ואילו הגברים נקראים להמשיך את חובת לימוד התורה בשילוב עם פעילות תעסוקתית. במהלך הלימודים הפער הבין-מגדרי נשמר ומועצם, תוך העדפה לייצוגם של גברים בעמדות מפתח. כך לדוגמה, בקמפוס החרדי היה ניסיון לקבוע קריטריונים לכהונת יו”ר אגודת הסטודנטים המייצרים מצב שלפיו אישה לעולם לא תוכל להתקבל לתפקיד זה.¹¹ גם טקסי סיום הלימודים לא היו שוויוניים – הגברים קיבלו תעודות בטקס פומבי ומתועד ואילו הנשים קיבלו את תעודותיהן בחדר צדדי. בנוסף על כך, הקמפוס ביקש לפרסם את שמות הבוגרים במלואם ואת שמות הבוגרות בראשי תיבות בלבד.¹² הפערים התרבותיים שבתוכם גדלו הסטודנטים משחר ילדותם וביתר שאת בשנות לימודיהם ממשיכים אף בשלב הגלימה. בתנועה החרדית בלשכת עורכי הדין חברים גברים בלבד.¹³ נראה כי לעורך הדין החרדי גישה לתפקידים משמעותיים בקהילה, בעוד שלעורכת הדין – לא. זאת, חרף עמידתה בהצלחה במסע שאמור היה לאפשר לה לפרוץ דרך.

לשימור הפערים המגדריים שותפות במידת מה גם הנשים עצמן. אותן נשים, המבקשות למלא את התפקיד התרבותי שיעדה להן החברה שבה הן חיות, מצדיקות את בחירתן כמקצוע בהיותו הולם את הערך הקהילתי של דאגה לפרנסת המשפחה, שכן שעות העבודה בו גמישות והאפשרויות להשתלבות תעסוקתית רחבות. כפי שכתבה חורי: מחקר זה מצא כי למרות החריגות של הנשים בתחום עיסוקן, הן לא הפרו את הסדר החברתי הקיים בחברה החרדית ולא קראו תיגר על המודל הנשי המקובל, אלא נשארו קונפורמיות ונאמנות לסדר החברתי [...] אף אחת מהן לא פנתה ללימודי המשפטים בניגוד לרצון הבעל או האבא. הסדר החברתי הפטריארכלי נשמר.¹⁴ המציאות המתוארת לעיל, מציבה מראה להתנהלות הפנים קהילתית – תרבות המשרתת ציפיות שונות מנשים ומגברים. העדפה להצבת גברים בעמדות ציבוריות, בעוד שהנשים מתפקדות כמפרנסות את משפחתן – שני המינים חותרים במודע או שלא במודע להצדקה ולשימור של אותן ציפיות. וכך הסטודנטים והסטודנטיות, שלכאורה פרצו דרכם אל עולם ליברלי ושוויוני, סופגים ומטמיעים את כללי המשחק ביתר שאת ואף יוצרים ומכוננים כללי משחק אלו בחברה החרדית- המשפטית המתהווה.

ה. הגברים כמעצבי משפט והנשים כצורכות משפט – החסם החינוכי

שימורו של הסדר החברתי על ידי הנשים החרדיות אינו מתקיים כחלל ריק והוא מאפיין את סגנון הלמידה שאליו הורגלו הנשים. טל פרוסט הבוחנת במאמרה את לימודי הליכה, מציינת את היעדר כישורי הביקורת בלימודיהן של בנות חרדיות כחסם משמעותי בפני השתלבותן בחברה הישראלית.¹⁵ התפיסה המקובלת גורסת, כי הנשים החרדיות מחזיקות ביתרון משמעותי על פני הגברים, וזאת בשל רכישת ידע כללי נרחב בחינוך היסודי. מערכת החינוך החרדית לבנות מקנה לתלמידותיה ידע נרחב למדי בתחומי אנגלית, מתימטיקה ומדעים, אשר נעדר מהחינוך היסודי בתלמודי התורה לבנים. אך יתרון של בנות בתחום התכנים הלימודיים לא בהכרח שקול לחסר העצום בתחום כישורי הביקורת, הנעדרים מלימודי הבנות, וקיימים דווקא בקרב הבנים. פער זה בתוכני החינוך בא לידי ביטוי מובהק בתחום המשפטים. לדעתנו, ארגז הכלים שבו מצויד הסטודנט החרדי בעומדו בשערי לימודי המשפטים, יקר לאין שיעור בהשוואה למימוניות שאותן נושאת התלמידה החרדית במצב זהה. עמדה זו מתוארת במחקרה של ברוריה סמט, אשר ליוותה סטודנטיות חרדיות למשפטים במהלך שנת לימודים. במחקרה הצביעה סמט על החסר בחשיבה ביקורתית וביכולת להטיל ספק, כעל החסם המרכזי בדרכה של הסטודנטית החרדית, המבקשת להשתלב בעולם העבודה בעיסוקים משפטיים.¹⁶ החשיבה המשפטית אינה מוכרת לבנות המגזר החרדי, שכן בשונה מהגברים, הן אינן מחויבות בלימוד תורה, ואף במישור המעשי, שגרת יומן מורכבת מלימודי מקצועות כלליים, לצד עיסוק מועט בלימודי תורה ושיעורי יהדות. בעוד הצעיר החרדי התנסה בלימוד משפט תלמודי, תוך ליבון סוגיות בהלכה היהודית, הרי שעיקר הדגש בלימודי הבנות, כפי שכותבת אלמור, מתייחס לחינוך, לצינות וליישום.¹⁷ סמט ציטטה סטודנטית בוגרת אולפנה שאינה חרדית אשר השתתפה בלימודי משפטים בקמפוס החרדי וחיוותה דעתה על הסטודנטיות החרדיות הלומדות משפטים: "אני חושבת שהלימוד שלהן בבית יעקב הוא בסגנון אחר, סגנון של שינון הרבה הלכות שצריך לדעת, ולא של פיתוח חשיבה עצמאית. זה לא מאפשר להן לעמוד בנקודת מבט ביקורתית... תביני... הבנות שבאות מבית יעקב הן בדרך כלל 'ילדות טובות'".¹⁸ תוכנית הלימודים לנשים במגזר החרדי מייצרת את הסדר החברתי ומונעת מהן מראש תודעת זכויות ההופכת את הידע לכוח.¹⁹ ואכן, דיסציפלינת לימוד התורה המקובל בעזרת הגברים היהודית, כרוכה בשימוש בכלים לוגיים בניתוח הטקסט התלמודי, בראייה ביקורתית ובתקיפת טיעונים ברמה הלוגית.²⁰ כך, בעוד שהנערים החרדים לומדים תורה, ונקראים לחדש בה ולהעמיק את פרשנותה, עזרת הנשים החרדית מיעדת לנערה תפקיד המכוון ליישום הטקסטים, באימוץ הפרשנויות המקובלות ובצינות להוראות. בהקשר זה ראוי לציין, כי ייתכן שהעובדה שהנהגה רוחנית-הלכתית אינה חלק מקשת אפשרויות התעסוקה של נערה חרדית, 'משחררת' אותה, ברצותה או לא, מהצורך ללמוד להפעיל חשיבה ביקורתית ופיתוח מחשבת אישי.

הבדל מהותי נוסף הנגזר מהשוני המתואר באופי החינוך הוא היותן של הנשים דווקא מעין קהל שבוי של המסלולים הייעודיים לחרדים. בעוד אחוז לא מבוטל מהגברים החרדים הפונים ללימודים אקדמיים, עושים זאת אפילו במסגרות מעורבות, הרי שרובן המוחלט של הנשים תפנינה למסלולים הנפרדים.²¹ מחקרן של תהילה קלעג' ואורנה בראון לבינסון מצא כי נשים אקדמאיות מכלל הזרמים בחברה החרדית דבקות בערכי הקהילה השמרניים ושואפות לשמר את ההלכות ואת אורח החיים החרדי יותר מאשר גברים המגלים פתיחות גבוהה להשתלבות ולדילמות הלכתיות פחותות.²² עובדה זו נעוצה בגורם זהה: גבר חרדי, מפעיל חשיבה עצמאית וסומך על שיקול דעתו, שעה שעבור האישה החרדית, יציאה ללימודים אקדמיים לכשעצמה דורשת יוזמה ואומץ לא מעטים. באופן זה, היא עשויה לנחם את עצמה בכך שמדובר במסגרת נפרדת המותאמת לאורחות חייה.²³

התעלמות מהחסם החינוכי מעמיקה, הלכה למעשה, את הריבוד החברתי ואת הפערים המגדריים בתוך החברה החרדית, ומכשירה דורות של משפטניות הפועלות בתוך השיטה תוך יישום המסגרות המשפטיות הקיימות ושימוש בהן, וזאת חרף הכשרת דורות של משפטניות אשר בכוהן לקרוא תיגר על המוסדות הקיימים ולהפוך ליצרניות משפט.

ו. מקומה של המדינה – לוחמת נגד הדרת נשים או מעמיקה אותה?

אייאפשר לסיים מאמר זה מבלי להתייחס לאחריותה של המדינה בשימורם של אותם פערים. חלק זה יעסוק בתחום הלימודים האקדמיים בכלל ולא דווקא בתחום המשפטים. התערבותה של המדינה בלימודים אקדמיים והעדפת הגברים החרדים בעידוד תעסוקה, מכבידה עוד על הנשים המבקשות לעסוק בתחומי הכשרתן. אכן, לא חלפו שנים רבות מאז המאבקים שעסקו בהדרת נשים חרדיות. מאמרים בתקשורת ובאקדמיה עסקו בנושא בהרחבה, ועדות בחינה והחלטות ממשלה שונות חתרו למניעת הדרת נשים ופעלו לשפר את מעמדן של הנשים החרדיות.²⁴ חרף כל זאת נראה כי אותה דאגה לקבוצת הנשים החרדיות מתחלפת לה לפתע להערפה מובחנת דווקא לגברים חרדים. אומנם אפשר להבין את הרעיון העומד בתמיכת המדינה בקבוצה הנתפסת כראויה לעידוד תעסוקתי. אכן הגברים החרדים נעדרו משוק העבודה שנים רבות, בעוד שחלקן של נשים חרדיות בשוק העבודה קרוב לממוצע הכללי. אך הבחנה זו מתעלמת מכך שהעדרם של גברים חרדים משוק העבודה אינו מתרחש כתוצאה מהעדר תמריצים ראויים או הכשרה מספקת, אלא מתוך רצון להגשים את יעד לימוד התורה המאפיין את החברה החרדית.²⁵ במסגרת מצומצמת זו אין מקום להעלות השערות לגבי הגורמים החברתיים והפוליטיים מתוך הקהילה ומחוצה לה, אשר עושים יד אחת להעצמת הפערים המגדריים האמורים ולשעתוקם. די בכך שנזכיר את העובדה שהמדינה הקציבה מלגות ללימודים גבוהים ותמריצים שונים המיועדים לגברים חרדים בלבד. גברים הם גם אלו הזוכים להעדפה לא רק במהלך הלימודים אלא אף בסיומם.²⁶ נרי הורביץ מצא כי המשרות הבכירות הייעודיות לחרדים במסגרת העדפה מתקנת אוישו כולן, עד האחרונה שבהן, בגברים בלבד – זאת אף שנשים חרדיות מיוצגות פי שניים מגברים במסגרות להשכלה גבוהה.²⁷ במאמרו, שטרם פורסם, העלה הורביץ את התהייה האם אין בכך ניסיון ל"הנדסה חברתית" של החברה החרדית ולהוצאת האברכים מהכוללים.²⁸ תמריצי המדינה מכוונים לכלל הלימודים באקדמיה, ולא דווקא לתחום המשפטים, אך בעוד שבחלק גדול מן המקצועות הנלמדים באקדמיה, כמו חינוך וטיפול לעומת כלכלה וחשבונאות, שבהם ניתן לזהות הסללה מגדרית, הרי שבמשפטים קיים ייצוג שוויוני לגברים ולנשים,²⁹ ולפיכך העדפת גברים בחינוך האקדמי פוגעת באופן בולט יותר בתלמידות המשפטים. לסיכום, לימודי המשפטים במתכונתם הנוכחית אינם הבשורה לאישה החרדית המבקשת לפרוץ את החסמים המגדריים תוך שימור אורח חייה. אלו ממשיכים לשעתק את הפער המגדרי ואף מחמירים ומעמיקים אותו ביתר שאת. המסגרות הייעודיות לחרדים עשויות היו אולי להיות כלי לניפוץ תקרת הזכוכית הניצבת במסלול צמיחתה של האישה החרדית, אך בפועל, ייתכן שלא מדעת, עושות יד אחת עם אותו ריבוד מגדרי ומוציאות בוגרים "המשלבים תורה ועבודה" ובוגרות "המטפחות את חיי המשפחה".³⁰ כל אלו נעשים בתמיכתה הנלהבת של המדינה המתמרצת גברים חרדים בלבד, גם על חשבון קבוצת הנשים.

טוב היה לו המסגרות המציעות לימודי משפטים בהפרדה מגדרית, היו ערניות לאבחנה משמעותית זו. כשם שלגבר החרדי מוצעת מכינה-קדם-אקדמית שתפקידה להשלים את הפערים בלימודי הליכה ככל הניתן, כן יש מקום להעניק לבנות החרדיות, הבאות בשערי האקדמיה, כלים לחשיבה ביקורתית. מודעות לפערים האמורים באופי החשיבה בין גברים לנשים במגזר החרדי, עשויה להיות

מפתח בהכוננת הבנות לחשיבה ביקורתית, אם כי לא ניתן לשלול את תרומתה המכרעת של סדנה ייעודית שתתרגל הלכה למעשה חשיבה ביקורתית בתחומי המשפט. בהקשר זה, נכון להיום, ניתן לשגר צפירת ארבעה לבני המגזר החרדי לאמור: לימודי המשפטים במתכונתם הנוכחית, המתעלמת מהפער שהוצג לעיל, במטען שאותו הביאו הגברים והנשים, אינם מהווים איום כה גדול על החברה. בוגרות מסלולי הלימוד למשפטים בתוכניות הייעודיות, בדרך כלל אינן קוראות תיגר על המוסדות הקיימים. תחת גלימת המקצוע מבצצת התלבושת האחידה של בית יעקב ויכולה לה.

הערות

- 1 נטע זיו "רגולציה של עורכי דין ישראלים: מאוטונומיה מקצועית לרגולציה רב-מוסדית" המשפט טו 157, 159 (2010).
- 2 מרכז טאוב ד"ח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 186–226 (2016).
- 3 יצוין כי בפני גברים חרדים המצויים לקראת לימודי משפטים או בסיומם ניצבים חסמים רבים אך שונים מאלו שזולם מתמודדות נשים. מחקרים לא מעטים עסקו בחסמים אלו. אחד הבולטים שבהם, בהקשר לתחום המשפטים, הוא מחקרם של רעות מרציאנו ודן קאופמן "השתלבות אקדמאים חרדים בעבודה" (משרד התמ"ת – מחקר וכלכלה, 2012) מאמר זה אינו מתיימר לייצר השוואה בין כמות ואיכות החסמים בקרב נשים וגברים חרדים בוגרי משפטים, כי אם להציף חסמים ייחודיים שאינם מוזכרים בדרך כלל ומושפעים במידה רבה מהחינוך המשפטי במגזר החרדי המעצים את החסמים.
- 4 בג"ץ 6667/14 ד"ר יופי תירוש נ' המועצה להשכלה גבוהה ואחרים (פורסם בנבו, מיום 19.3.2015).
- 5 להרחבה ראו: מלאך, כהנר ורגב "תוכנית החומש של מל"ג"ת" לאוכלוסייה החרדית לשנים תשע"ב – תשע"ו, מחקר הערכה והמלצות לחומש הבא (תשע"ז – תשפ"א).
- 6 ניסים מזרחי "הסוציולוגיה בישראל לאן? מסוציולוגיה של חשד לסוציולוגיה של משמעות" מגמות נא 114–69 (2017).
- 7 פייר בורדייה הגזענות של האינטליגנציה (הרצאה ברב-שיח מטעם התנועה הצרפתית נגד גזענות, גדי אלגזי מתרגם, מאי 1978).
- 8 Duncan Kennedy, Legal Education as Training for Hierarchy, in THE POLITICS OF LAW: A PROGRESSIVE CRITIQUE 54 (David Kairys, ed., 1998).
- 9 נטע זיו, תמר קריכלי-כץ ואיסו רוזן-צבי "החלום ושברו – דפוסי אי-שוויון וריבוד בקרב בוגרי משפטים בישראל בפתח המאה העשרים ואחת" מעשי משפט ט(1) 99 (2017).
- 10 מתוך אתר הקמפוס החרדי הקריה האקדמית אונו. ת.כ. 05.04.2017. goo.gl/z3f5L7 הערה: במהלך כתיבת מאמר זה עובר האתר שדרוג ונחסמה הנגישות לטקסט זה, אולם גם במהלך שדרוג האתר ניתן להגיע לסרטון התדמית של הקמפוס החרדי. אף שבסרטון התדמית מרואיינות גם נשים, הרי שהתמונות המתארות את היום-יום בקמפוס מציגות גברים בלבד.
- 11 בתקנון הקמפוס החרדי של הקריה האקדמית אונו נקבע כי יו"ר האגודה ייבחר על פי המגדר המונה את מרב הבוחרים הפוטנציאליים, שהוא עצמו משתייך אליו. סעיף זה ביקש לייצר ערובה לכך שתמיד ייבחר ליו"ר האגודה גבר, שכן, קיים רוב גברי בקרב הסטודנטים בקמפוס. ראו: אביעד גליקמן "רק לגברים? היועמ"ש נגד בחירות בקמפוס החרדי" ynet (8.8.2011) www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4106041,00.html
- 12 עדות אישית של כותבות שורות אלו, בוגרות משפטים במסלול חרדי.
- 13 ראו: לשכת עורכי הדין: "חרדים למשפט: לראשונה הושק פורום חרדי בלשכת עורכי הדין" הודעת דוברות מיום 8.6.2014

- http://www.israelbar.org.il/article_inner.asp?pgId=196271&catId=6 שימו לב לתמונה שבה לא נוכחת אפילו אישה אחת סביב שולחן השקת הפורום.
- 14 רינת חורי כבר לא חרדות למקצוע: עורכות־דין חרדיות בישראל (עבודת גמר לתואר ”מוסמך במדעי החברה”, אוניברסיטת בר־אילן – התוכנית ללימודי מגדר 2011) (להלן: חורי – לא חרדות).
- 15 טל פרוסט ”ליבה לשם מה? הערת פסיקה בעקבות פסק דין רובינשטיין: זכות היציאה והינוך לחשיבה ביקורתית במסגרת לימודי הליבה במגזר החרדי בישראל” מחקרי משפט ל 557-590 (2016).
- 16 ברוריה סמט ”נשים חרדיות ולימודי משפטים – הילכו שניהם יחדיו? מחקר על נשים חרדיות הלומדות משפטים בקריה האקדמית אונגו” (הקריה האקדמית אונגו, 2007).
- 17 תמר אלאור משכילות ובורות – מעולמן של נשים חרדיות (1992).
- 18 ראו חורי – לא חרדות, לעיל ה”ש 15, בעמ’ 30.
- 19 שולמית אלמוג ולטם פרייחון ”אין חכמה לאישה אלא בפלך”? על זכותן של בנות ונשים חרדיות לחינוך לזכויות” ספר שטרסברג כהן 148-123 (אהרן ברק ואח’ עורכים, 2017).
- 20 אהוד (אודי) שפיגל ”ותלמוד תורה כנגד כולם – חינוך חרדי לבנים בירושלים” (מכון ירושלים לחקר ישראל, 2011).
- 21 ממצאים אלו עולים בכמה מחקרים שנערכו בנושא ורוכזו לאחרונה בחוות דעת שהוגשה למל”ג ות”ת ”הפרדה מגדרית ומגורית בלימודים אקדמיים לאוכלוסייה החרדית” (חוות דעת של גלעד מלאך ולי כהנר, 5.12.2016) ראו הממצאים וההפניות שם.
- 22 תהילה קלעגי” וארנה בראון־לבינסון ”משמרנות מתגוננת לשמרנות מתמודדת: אסטרטגיות התרבות של חרדים אקדמאים במרחב התעסוקתי” חקר החברה החרדית ד 28-54 (2017).
- 23 שם.
- 24 ה”ח ממשלה 1526 מיום 30.3.2014 אימצה את ”דו”ח הצוות המשרדי לבחינת תופעת הדרת הנשים במרחב הציבורי” (2013) אשר הוציא סדרת המלצות החותרות לשוויון בין נשים לגברים ומעדיפות מניעת פגיעה בזכות הבסיסית לשוויון אפילו במחיר של פגיעה ברגשות דתיים.
- 25 מנחם פרידמן ”האישה החרדית” אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות: קובץ מחקרים בין־תחומי (יעל עצמון עורכת, 1995).
- 26 דורון כהן וגלעד מלאך ” חרדים לשירות המדינה כיצד לשלב עובדים חרדים בשירות המדינה?” המכון הישראלי לדמוקרטיה (2014) www.idi.org.il/articles/4363.
- 27 נרי הורביץ ”תעסוקת נשים חרדיות” (הרצאה בכנס השנתי של המכון החרדי למחקרי מדיניות, מלון קראון פלאזה, ירושלים, 1.3.2017). נבקש להעלות השערה שלפיה ייתכן כי להדרתן של נשים מתוך הפוליטיקה החרדית יש חלק בתוצאה זו, כאשר הן אינן נהנות מרישות מספק בעמדות המפתח.
- 28 שם.
- 29 לעיל ה”ש 5.
- 30 לעיל ה”ש 11.

